

Lengyel András

A vezércikkíró Cholnoky Viktor

1

Cholnoky Viktor életműve, sok ok folytán, alkalmas arra, hogy egy – mélyebb meghatározottságú – kánonszereplőként a „talpon maradó” életművek mellé fölzárkózva, s mintegy a kánon kiegészítőjeként s bővítőjeként mai értelmezői érdeklődést kapjon (vö. Gintli 2009, Dérczy 1993, Barta 1998/99, Egressy 2011). Cholnoky nagy tehetségű, nagy tudású, szabad, sőt – mondhatnánk – konvenciókra fittyet hányó, már-már extravagáns szellem volt, ideális szereplője a kor kikényszerítette nagy mentális és poétikai átalakulásnak. Kortársai közül olyanok megbecsülését is kivívta magának, mint pl. Ady, Krúdy vagy Kosztolányi (Egressy 2011), akiknek elismerése ma ugyancsak „rehabilitálását”, azaz a kánonba, de legalábbis a kánon peremére való beemelését segíti. Áttörés azonban, úgy látszik, mégsem következett be: alig lévén érdemi Cholnoky-filológia (vö. pl. Sánta 1993), túl kevés az, ami a szorosabb értelemben vett elbeszélői életmű kanonizációs folyamatába „kívülről”, megerősítésként bevonható volna. A kanonizáció ugyanis, ne legyünk őszintélenek, mindig irodalmon kívüli eszközökkel és megfontolásokkal zajlik – leginkább akkor, amikor az irodalmi önelvűség szempontjai a leghangosabban szólalnak meg. Az utóbbi negyedszázad Cholnoky felé forduló figyelme így egy se bent, se kint helyzetben rögzült: írói presztízse megnőtt (ami konferenciatémaként való ismételt szereplésén is látszik), az értelmezések azonban többnyire ugyanazt a (nem túl nagy terjedelmű) szövegkorpuszt veszik újra s újra elő, ugyanazokat a „fölismeréseket” variálva. A magyar irodalomértés (s a kulturális horizont) vesztesége lenne azonban, ha a Cholnoky iránti érdeklődés megrekedne a divatszzerű, ideiglenes föllángolásnál, s az érdeklődést nem követné az életmű (s az életpálya) ismeretgyarapító föltárása.

A filológia, amely átsegítheti a holtpontra a Cholnoky-értelmezést, persze időigényes és „macerás” gyakorlat. Olyan önmagukban is fáradságos műveleteket kell elvégeznie, mint például az életművet alkotó szövegkorpusz teljességre törekvő fölmérése, hogy látható legyen, Cholnoky mikor, hol s mit írt. Vagy: életútja eseménytörténete is fölmérhető, hiszen az állandóan ivó (s író) alkotó legendája önmagában túl sovány értelmezést befolyásoló momentum. Arról nem is beszélve, hogy (korai halála ellenére) Cholnoky egy nagy szociokulturális átalakulás egyéni realizálója is volt: a pozíciót veszítő „úri” osztály szocializáltjából egy – igaz, körülményei és lehetőségei ellen mindvégig protestáló, alkoholizmussal, egész életmódjával tüntető – értelmiségi proletárrá vált. Az a személyes (bár nyilván nem teljesen önkéntes) opció, amely Cholnokyt nem a még jól-rosszul működő „úri” privilégiumképzés folyamatába vitte bele, hanem egy, az egyéni teljesítményt és az életvitelbeli extravaganciát egyesítő marginalitás vállalásába sodorta, mélyebb magyará-

zatot igényel. Miként az is tisztázandó, az extravagáns és a maga marginális létmódját irodalmi alkotássá is szublimáló Cholnoky mindeközben mit őrzött meg szocializációja jellegéből és szerkezetéből, s amit megőrzött, azt hogyan működtette a modern, nagyvárosi kulturális peremhelyzetben. Útja ugyanis, már az eddig ismerhető megnyilatkozásaiból kikövetkeztethetően is lényeges pontokon eltért az Adyétól, sőt – nem egy vonatkozásban – szemben is állott Ady opciójával. Attitűdjében persze sok minden rokonította az őt méltányló három nagy „magyar” deklasszálttal, Adyval, Krúdyval és Kosztolányival (valamiképpen velük egy mátrixban mozgott), ám egyéni válaszai közös léthelyzetükre, valamiben mindegyiktől el is választotta. (Szociokulturális jellemzőit tekintve leginkább Kosztolányival lenne rokonítható, ha *pszichológiai* alkata nem éppen a Kosztolányié ellen-tétéként lenne leírható [Lengyel 2011].)

Summa summarum: az értelmezés anyagát és szempontjait kitágító filológia erőfeszítés csakis hosszú és aprólékos munka révén hozhatja meg eredményét. Királyi út itt sincs.

2

E cikk, látszólag szembemelve a (hallgatólagos) kanonizációs előföltévésekkel, nem poétikai, hanem úgynevezett „politikai” kérdéseket hoz szónyegre: a *vezércikkíró* (azaz politizáló) Cholnoky Viktor megismeréséhez kíván hozzájárulni. Ez a megközelítés, persze, bármi legyen is véleményünk az íróról, legitim megközelítés, hiszen Cholnoky *írt* vezércikkeket, sőt olyan lapban, amelyben a szerzők általában nem jegyezték nevükkel vezércikkeiket, ő teljes nevével vállalta azokat – azaz gesztusai nyilvános és személyes gesztusok voltak. Cikkei így beletartoznak életművébe, s így vagy úgy, de magyarázó értékük (s szerepük) is van. A kérdés csak az, e cikkek elemzése során mire derül fény, s az ezekből megismerhető „új” momentumok, írói-gondolkodói jellemzők érdemben alakítják-e a Cholnoky-portrét?

Nem kétséges, ez esetben is áll: „az igaz: az egész”, s ha csak két-három év alig két tucat írását mérlegeljük, könnyen becsapódhatunk. De a részleges elemzés kockázatát vállalnunk kell, mert csak így lehet „új” összefüggéseket láthatóvá tenni, csak így lehet az írói tudat „elsüllyedt” tartományait fölszínre hozni s az értelmezés körébe bevonni.

Az a szövegkorpusz, amelynek elemzésére és bemutatására e cikk vállalkozik, *A Nap* című militáns bulvárlapban jelent meg (*Az Est* 1910-es indulása előtt ez volt a legjelentősebb magyar bulvárlap), 1905 és 1907 közt. Huszonegy vezércikkről van szó, tehát nem nagy korpuszról, s időben ezek is erősen egyenlőtlenül oszlanak el. A megjelenési időpontok a következő megoszlást mutatják: 1905. jan. 6., jan. 14., jan. 20., jan. 25., febr. 7., 1906. aug. 9., 1907. febr. 24., márc. 24., ápr. 27., máj. 26., jún. 30., júl. 6., júl. 16., aug. 11., aug. 17., szept. 6., szept. 14., okt. 3., okt. 6., dec. 18., dec. 20. Az egyes cikkek terjedelme a másfél hasáb és az egy kolumna közt mozog, kezdetben (1905) inkább a rövidebb terjedelmű volt a jellemzőjük, később a cikkek hosszabbak lettek. Hogy mi okozta a periodicitás ilyen hektikuságát, nem tudjuk. Egyelőre sem *A Nap* története, sem Cholnoky életrajza nincs megírva. Elképzelhető, hogy a „neves” időpontok közt névtelenül is jelentek meg Cholnoky-vezércikkek *A Napban*, de az sem kizárt, hogy e műfajból ide ez időben csak ennyit írt. Ami bizonyos: ez az 1905 és 1907 közötti időszak az, amikor Cholnoky újságíróként is beérkezik, s bár ekkoriban is többfelé dolgozik, ebben az időben már *A Héthez* fűzik a legszorosabb (s egyre szorosabbá váló) kötelékek. *A Nap* és *A Hét* persze nagyon is különböző irányultságú médium volt – utóbbi a mentális modernizáció irodalmias jellegű hetilapja volt, *A Nap* viszont direktben politizált, s a maga módján szinte kereste a konfliktusokat, a „leleplezésre” váró fejleményeket. Bizonyos értelemben komplementer lapok

voltak. Cholnoky *A Napba* nyilván a „szükséges pénz”-ért dolgozott, de aligha kétséges, hogy alkatától sem volt idegen az a harcos, odamondogató témakezelés, amely *A Napot*, jellegéből is adódóan, jellemezte.

S a megszólalásnak ez a médium-specifikus lehetősége az, ami szempontunkból különösen érdekes lehet. A bulvárlap vezércikkírója, ha nem is volt a korlátlan szabadság birtokosa, az adott téma földolgozásakor hangfogót bizonyosan nem tett föl magának. Azaz, epéjét kiadhatta, s így írásából kielemezhető ellenszenveinek térképe. Kiderül, mi az, amivel szemben áll, mi az, ami fölháborítja, mi az, ami elfogadhatatlan számára a közéletben. S érvei, érvelési irányai láthatóvá teszik a modalitás szerkezetét is. Az időpont pedig a maga módján szintén árulkodó. Mivel 1905–1907 a magyar modernitás történetének már egy viszonylag kialakult, jellegzetességeit már megmutató szakasza, e cikkeken a modernitás – Cholnoky szerinti – anomáliái is föl-föltáruznak.

3

Ha Cholnoky vezércikkeit időrendben olvassuk újra, az első, ami föltűnik, a szerző kritikussága. Cholnoky mindent és mindenkit bírál, a mai konzervatív és progresszív kánon politikusait egyaránt. (Az egyetlen kivétel, érdekes mód, Vázsonyi Vilmos, akit egy történelmi határhelyzetben a jövő lehetséges embereként mutat föl.) Ma, amikor Tisza István rehabilitálásán, történészi segédlettel, nagy politikai erők dolgoznak, meglepő lehet, hogy Cholnoky Tiszának is radikális kritikusa volt. Több cikkben is bírálta (*Baj van*. 1905. jan. 6., *A neveletlen idegen*. 1905. jan. 14., *A gölem*. 1905. febr. 7.). Ítélete minden esetben lesújtó. Tisza, Cholnoky szerint, a kártékony magyar politikus mintapéldája. „*A természete, a lelkülete nemcsak erőszakos, politikai morált nem ismerő, joggal és történelmi igazságokkal nem bajlódó, hanem mindennél is több: ízléstelen. Nincs benne annyi tapintat sem, mint a kifütyült színészben, aki a kudarca után nem mutatkozik többé a színpadon, legfeljebb a kulisszák mögött szidja a hálátlan publikumot. Ez a politikai kísértet [ti. Tisza] ledobja magáról a szemfedőt és visszajár, hogy megtöltse hullaszaggal a csarnokokat, amelyeket most nyitott meg a nép akarata a szabadság levegője számára.*” (1905. febr. 7.). „*A tiszta látást, a helyzet őszinte tisztázását, a dolgok rendjéből a konzekvencia teljes levonását akadályozza meg Tisza a pusztja jelenlétével, csupán azzal, hogy még itt van.*” (1905. febr. 7.). Jellemző, hogy Tisza kormányzását egészében „*hazafiatlan kalandnak*” ítélte, s a „*sötétséget*” emlegette vele kapcsolatban (1905. febr. 7.). Nem kétséges, ez az elutasító jellegű Tisza-karakterisztika a magyar irodalomban az Adyével rokonítható, s ez sem kevésbé dehonesztáló, mint Ady „*címkézései*” („*vad, geszti bolond*”, „*gyűjtogató, csóvás ember*” stb.). A két kritika rokonságot tart, van valami lényeges közös bennük. De Cholnoky – Adyval ellentétben – élesen elítélte a Tiszát fölváltó, úgynevezett „*darabont-kormány*” működését is, kivált annak belügyminiszterét, Kristóffy Józsefet. Egyik glosszájában, amelyet szignált, tehát bizonyosan ő írt, még a magának bécsi lakást bérlő Kristóffy is a következő, igen kevésbé elismerő szavakkal jellemezte: Bécs „*az egyetlen menedéke marad azoknak, kik a koalíció kormányra lépése után az aktív váló közutálat elől a luegeri gondolkodás vezérkari intelligencia halmán érzik olyan jól magukat, mint a kiűrt és kidobott szardíniás-skatulya a szemétdomb tetején*” (Kristóffy – bécsi lakos. 1906. febr. 1.). Magyarán, Kristóffy egy bukott hazaáruló. Egy másik, már az eseményekre utólag visszatekintő cikkében pedig „*Fejérváryék alkotmánytörő kísérleté*”-ről, „*abszolútizmusá*”-ról, vagy éppen „*Kristóffy és Lányi szabadságzúzó kísérleté*”-ről beszélt (*A vörös reakció*. 1906. aug. 9.). Nem tudjuk, a darabont-kormány regnálása idején, névtelenül, írt-e vezércikkeket Cholnoky (valószínűleg igen), vagy akkor nem volt módja vezércikkíróként megnyilatkoznia, de az a kevés, ami e tárgykörben megfogalmazódó véleményeiből mégis ismert, önmagában is

jelzi, Cholnoky e ponton szembekerült Ady politikai helyzetérzékelésével (Ady ugyanis maga is „darabont” lett), azaz itt egy jól érzékelhető útelágazáshoz értünk. Cholnoky opciója másféle választás volt, mint a Tisza-ellenes „progresszív” táboré.

S hogy minden rendszerkritikai érzékenysége ellenére (vagy talán éppen abból következően) beállítódása bizonyos – lényeges – pontokon az úgynevezett „progressziótól” is különbözött, sőt azzal szembe is került, *A vörös reakció* című, 1906. augusztusi cikke mutatja meg a maga teljes plasztikusságában. A cikk apropója a Társadalomtudományi Társaság szakadása, radikalizálódást elindító fordulata volt. De e fordulatból érdekes mód Cholnoky csak egyetlen, igaz, számára döntő fontosságú mozzanatot emelt ki s nagyított föl: „*miről volt szó? Arról, hogy Andrássy Gyula gróf lemondott a társaság elnöki tisztességéről azért, mert Kristóffy Józsefet újra beválasztották a választmányba. És ez a társaság, amely az emberi szabadságjogok propagálását, a haladást, a jobb jövő előkészítését tűzte ki feladatául, túlnyomó többséggel foglalt tegnap olyanforma állást, amely végeredményében mintegy Kristóffy igazolását, rehabilitálását akarja deklarálni.*” (1906. aug. 9.). A cikkből kiderül, a progresszió általános elveit Cholnoky most sem kérdőjelezte meg, hangsúlyozva, hogy: „*Nem kerestük és nem akartuk a vitát azokkal, akik a haladásnak, népszabadságnak és boldogulásnak az eszközeit tűzték célul maguk elé – a programjuk és alapszabályaik szerint. Ha valahol, ezeken a hasábon szünet nélkül, érdek nélkül, szent és igaz meggyőződésből hangzottak mindig ugyanezek az igék.*” (1906. aug. 9.). Nem kifogásolta azt sem, hogy a Társadalomtudományi Társaság „politizált”: „*Nem csak el nem ítéltető, hanem egyenesen helyeselni való, ha ez a társaság a napi politika kérdéseivel is foglalkozik és állásfoglalásával súlyt, támasztékot ad ennek, vagy amannak az irányynak.*” (1906. aug. 9.). Cholnokynak Jásziékkal más baja volt. S kifogása voltaképpen két alakban is ugyanazt mondta ki: a társaság „hallgatott”, amikor a darabont kormány „abszolutizmusa” ellen kellett volna (Cholnoky szerint) föllépniük, s ugyanakkor „hangos” volt, amikor Kristóffy rehabilitálása volt terítéken. Ahogy a cikk meg is formulázta: „*De annál hangosabbak voltak tegnap. A lehangosabbak azok, akik az abszolutizmus idején szélső szárnyeségei voltak Kristóffy és Lányi szabadságzúzó kísérleteinek: Somló Bódog és Jászi Oszkár. Azok, akik szemérmetlenül pofonverte a társaság programját és a progresszió minden gondolatát, tetteleg elősegítették a sajtószabadság elnyomását, a gyülekezőjog megsemmisítését, akik gyáván reszketeg kezüket együtt nyújtották ki Kristóffy bandita-vakmerőségű ujjaival még a tulajdon szentsége után is.*” (1906. aug. 9.).

A darabont kormány politikája, ma már tudható, egy „bécsi” támogatású modernizációs féldiktatúra kísérlete volt: egyféle – kényszerű és sikertelen – válasz a ’haza és/vagy haladás’ antinómikus alternatívájára. A magyar progresszió „darabonttá” lett képviselői, így Ady, vagy a Cholnoky is emlegette Jászi és Somló is, a modernizációnak adtak prioritást a ’jogtisztelet’ rovására. Ezt a jogi deficitet Cholnoky nem csak jó érzéssel vette észre, de indokoltan állította középpontba is. Nem alaptalan (bár nem is teljesen pontos) ide vágó szemrehányása: „*A szabadságnak, a haladásnak, a jogtiszteletnek a kivívásában mit segítettek ők akkor?*” (ti. a darabont korszakban). S bizonyos: a jogi normák modernizációs célzatú fölfüggesztése (amint a 20. századi magyar és egyetemes történet is jól demonstrálja) a modernizációs kísérletek alighanem legsúlyosabb következményű, magát a modernizációt is sérülékennyé tevő és eltorzító mozzanata lett. Ezt 1906-ban meglátni és számon kérni éles szemre vall.

A darabont gyakorlatban tetet öltő antinómiát azonban Cholnoky álláspontja sem oldotta, oldja föl. A „tulajdon szentsége”, amely manapság oly jól hangzik, és sokak számára sérthetetlen elv, valójában – tudható – meglehetősen problematikus ideológéma, s legalább annyi érv szól ellene, mint mellette. Ha jól belegondolunk, ez az ideológéma legalább annyi emberi élet megnyomorodásáért és pusztulásáért felelős, mint amennyiért az ugyancsak hatékony, ilyen vagy olyan indítékú jogfölfüggesztő erőszak. Cholnoky

álláspontját azonban ez elv legfőljebb csak fokozati értelemben alakította – gondolkodás-történeti specifikumát (s egyben lényegét) más meghatározottság adja meg. Cholnoky „nemzeti”, vagy ha úgy jobban hangzik: „magyar” ideológus. (Ezt az – egyébként tautológiás – magyar jelzőt Kosztolányi szerette használni Cholnokyról megkülönböztető és jellegkiemelő mozzanatként.)

A „nemzeti”-nek centrális politikai kategóriaként, elsődleges mértékként való használata markánsan megjelenik *A vörös reakcióban*. E szempontnak legalább három dimenziója jól el is különíthető egymástól. Az egyik dimenzió történeti: ezt Cholnoky a magyar történelem alakulásából vezette le. *„Politika és társadalom sehol a világon olyan szorosan összeforva nincs, mint Magyarországon. Háromszáználcvan esztendőös függőség, amely alatt hol a török, hol a német akarta a fejünkre csinálni a maga politikáját, egészen kiiskolázta a magyar nemzetet arra, hogy társadalmi élete is átívódjék a politikával, hogy az idegen hivatalos politikával a nemzeti társadalmat szegezze szembe. Ez a társadalom, ez a politizáló magyar szociálközélet törte meg az ötvenes évek abszolútizmusát éppúgy, mint Fejérváryék alkotmánytörő kísérletét.”* (1906. aug. 9.). Ebben a gondolatmenetben, nem kétséges, sok s lényeges igazság van: a magyar társadalomfejlődés itt leírt sajátossága csakugyan szignifikáns összefüggés, s jóval több, mint valami érzelmi hazafiság, valami „nemzeti” érzület. Itt a társadalmi konstrukció egyik konstitutív elemét ismerhetjük föl. Fölismerése érdem. A második említésre érdemes dimenzió a „nemzeti” és a modernizációs szempont szembekerülése, pontosabban utóbbinak az előbbit gyöngítőt (s Cholnokytól nehezményezett) szerepe. Lényeges mozzanat, hogy ezt, bár indokait nem tette explicitté, Cholnoky egyirányúan értelmezte s fölöttébb nehezményezte. Sőt, végső soron, ez váltotta ki Jásziék elleni föllépését is. Megítélése szerint ugyanis a társaság *„belehullott az ostobaság vermébe. Szinte leverő gondolat, hogy művelt, sőt tudományos tekintélyeknek vélt emberekből összeegyesült társaság megkötyagosodhatik egy gondolatról [ez a gondolat, bár Cholnoky tételesen nem mondja ki, a modernizáció gondolata] és elvakult szolgáljává szegődik azoknak, akik látnak, de rosszhiszeműek. Úgy tetszik, hogy valahogyan az internacionalizmus gondolata és a haza fogalmának elavultsága vezette bele ebbe a rút és öngyilkos szerepbe a társaságunk – mondjuk – naivabb tagjait. És ez teszi nemcsak gyűlöletessé, hanem egyenesen nevetségessé a tegnapi szereplésüket.”* (1906. aug. 9.). E dimenzió, bár érzelmi fölhanga igen erős, következményei pedig messzire vezetők és súlyosak, intellektuális szempontból homályos, kifejtetlen. Cholnoky intellektusa itt nem brillírozik, itt ő maga is érzelmi álláspontot jelenít meg, anélkül, hogy álláspontja negatív következményeivel kicsit is számolna. (Szocializációjának ereje, amelyet az új s újabb tapasztalatok sem hatálytalanítottak, sőt úgy látszik, inkább megerősítettek, alighanem e ponton érhető leginkább tetten. Ez a meghatározottság valamiképpen bezáró, perspektívabehatároló erőként volt jelen gondolkodásában.) A harmadik dimenziót, amely „nemzetivé” tette, a század eleji nemzetközi fejlemények, az aktuális nemzetközi erőviszonyok hívták elő, tették Cholnoky számára jelentőségteljessé. Úgy látta, hogy *„a fejünk fölött Vilmos császár német nemzeti politikát, a lábunk alatt a Balkán-államok szláv politikát, az oldalunk mellett, sőt bent Erdélyben is Románia román politikát csinálnak”, s „amint itt a magyar nemzeti erő megcsökkenik, azonnal felemeli nyugot felől a fejét az osztrák politika, amely a reakciónak, elnyomásnak hagyományos és folyton résen álló őre Középeurópában”* (1906. aug. 9.). Nem kétséges, nem is lehet vita róla, a rivális érdekek és nacionalizmusok diagnosztizálásában Cholnokynak igaza volt, s mindaz, ami a világháború elvesztésével bekövetkezett, diagnózisát messzemenően igazolja. Jellemző, s egyben lényeges mozzanat azonban, hogy e cikkben (s tudtommal Cholnoky más írásaiban sem) merül föl az a kérdés, miből fakadnak ezek a rivális nacionalizmusok, mi adja dinamikájukat. Cholnoky a német, szláv, román és „osztrák” nacionalizmusokat pusztán *adottságként* kezeli. S így nem is tud mást velük szembeállítani, mint a magyar nacionalizmust, a „nemzeti” szempont erősítését. Pedig, cikkéből kiderül, sem „a francia

nacionalizmus”, sem a „német sovenizmus” nem volt kedves számára, a szó szokványos értelmében ő maga nem is volt nacionalista. Magyar viszonyok közt azonban (s ez adja meg Cholnoky beállítódásának specifikumát) úgy látta, „Magyarországon csak nemzeti politika lehetséges, itt, a mi speciális viszonyaink közt a hazaszeretet fogalma szorosan egybeesik az emberi szabadság fogalmával.” „Magyarországon a nemzeti politika nem bornírtságot jelent, nem fajprepotenciát, nem osztályuralmat, hanem ideális és minden mellétekintettől elvonható szabadságvédelmet, haladást, felvilágosodottságot a folyton fölöttünk lebegő reakcióval szemben.” (1906. aug. 9.). Ezért, vonja le a konklúziót, „tisztán és akár a szélsőségekig elmenően is, magyar politikát kell csinálnunk Magyarországon” (1906. aug. 9.).

Nincs ok rá, hogy kétségbe vonjuk Cholnoky szubjektív jóhiszeműségét, álláspontja azonban olyan – naiv s önáltató – idealizációja a „magyar” politikának, amelyet a tények már akkor sem igazoltak vissza, utóbb pedig radikálisan cáfoltak. Az, amitől elhatárolja a „magyar” politikát: bornírtság, fajprepotencia, osztályuralom, mind-mind kimutatható a magyar politikai gyakorlatban, mindaz pedig, amit eszményként megfogalmazott (szabadságvédelem, haladás, felvilágosodottság) a gyakorlatban egyre növekvő deficitként jelentkezett.

A „magyar politika”, mint szabadságvédelem, ideáltipikus képe egy nem létező, vagy legföljebb csak nyomokban létező gyakorlatnak. Cholnokyra, s nem a magyar politikára volt jellemző. De a mindezt előadó cikk címe – *A vörös reakció* – még nála is erősen stigmatizáló állítás. S gondolkodástörténetileg új (s fölöttébb problematikus) frontot nyit meg.

4

Az eddig mondottak előkészítik, de önmagukban nem magyarázzák meg Cholnokynak Vázsonyi Vilmos melletti kiállítását (*Vázsonyi Vilmos*. 1905. jan. 25.). Az a Cholnoky ugyanis, akit vezércikkíróként az erősen kritikus beállítódás jellemzett, Vázsonyi mellett váratlanul lándzsát tört, s benne egy, a dualizmus politikai rendszerében teljesen új politikai gyakorlat lehetőségét mutatta föl. Ez legalábbis meglepő, ha tudjuk, hogy Ady (1912–129.) később, 1912-ből visszapillantva még arról beszélhetett, hogy a magyar közéletben sokáig „rémnek hittek egy Vázsonyi Vilmost”, azaz a föllépő Vázsonyinak nagy ellenállással kellett megküzdenie – ám paradox mód, éppen ez a mozzanat az, amire az öntörvényű Cholnoky fölfigyelhetett. S mérlegelése, úgy látszik, Vázsonyi számára kedvező eredményt hozott. „Vázsonyi Vilmos azok közé a kivételes emberek közé tartozik” – írta róla –, „akik új gondolatot tudnak adni az emberiségnek. Szándékosan iparkodok itt kerülni minden szertelenséget, azért beérem a meglehetősen szürke »új gondolat« szóval és nem vonok határt ötlet és gondolat között, nem térek ki arra bővebben, hogy új gondolat alatt természetesen új és nagy gondolatot értek, tehát olyant, amelynek reformáló ereje van s alkalmas arra, hogy a társadalomnak legalább is egy részét, vagy rétegét átalakítsa” (1905. jan. 25.). De mi volt ez az új gondolat, amelyet Cholnoky fölfedezni vélt? Ezt az új gondolatot, szerinte, maga Vázsonyi a *demokrácia* szóval nevezte meg: „amikor még csak kezdetén volt a pályájának, már jelentkezett lelkében az a gondolat, amely ma teljesen kiforrva áll előttünk s amelyet Vázsonyi maga a *demokrácia* szóval jelöl meg” (1905. jan. 25.). Az idézett önmeghatározás azonban, bár irányjelölő terminus, s történetileg mindenképpen beszédes, hogy ezt Cholnoky nemcsak kívánatosnak, de aktuálisnak is tartotta, önmagában a mai értelmező számára már nem sokat mond. A Vázsonyi-féle „demokrácia” megismeréséhez némileg közelebb visz Cholnokynak az a megjegyzése, amely szerint Vázsonyi „rendszere általános emberi értékű, mert mindenütt alkalmazható és mindenütt igazság marad” (1905. jan. 25.) – de ez is inkább csak várakozást kelt.

Mi tehát Vázsonyi demokraciafelfogásának (Cholnoky szerinti) újdonsága? (Hogy maga a demokrácia gondolata egyáltalán nem volt új, azt Cholnoky nyilván nagyon jól tudta.) Vagy másképpen fogalmazva: mi újdonságot látott bele Cholnoky? S itt éri az első meglepetés a mai értelmezőt. Vázsonyiban Cholnoky a szocializmus gondolatrendszeréből kiinduló, de arra reflektálni tudó, azt „meghaladó”, polgári keretek közt maradó, ott kiteljesedő demokrácia politikusát látta. *„A Vázsonyi értelmezése szerint való demokrácia kétségtelenül a szocializmusból vette kezdetét, de eredetisége, újjólta éppen abban rejlik, hogy magát a szociális kérdést tudta egészen másképpen látni meg, mint ahogy a szocialisták látták. S ezt egyszerűen azzal érte el, hogy félredobta a szocializmus dogmáit, sőt minden dogmát félrevetett. Azért szabadabb, természetesebb és az életre jobban alkalmazható is a tanítása. És ezért tudott gyakorlati eredményeket is érni el, a szocialistáknak eddig mindig meddő és nagy demagógiává híguló, vagy valóságos skolaszticizmussá száradó törekvései mellett.”* (1905. jan. 25.).

Ebben az értelmezésben nem az az érdekes, helytállóak-e a Vázsonyi „gyakorlati eredményei”-ről mondtak. Az igazán érdekes az, hogy a szociális kérdés demokratikus megoldásában Cholnoky egy, a kapitalizmuson túlmutató, szocializmusból kiinduló, de alapvető ponton attól elszakadó, azzal szembeforduló modern politikai demokrácia mellett foglalt állást. S hogy ez a szocializmushoz való kettős viszonyulás miért tetszett neki, a cikkből az is kiderül. Cholnoky (s értelmezése szerint: Vázsonyi) preferenciáit ugyanis nem az úgynevezett ipari munkások érdekei alakították, hanem a polgári kisegzisztenciáéi. *„Azt a dogmát, hogy a társadalom csak polgárokból, azaz hogy burzsoából és csak proletárokból áll, [Vázsonyi] mint teljesen tarthatatlant, elvetette. És meglátta, hogy a polgári társadalomnak is vannak rétegei és vannak kizsákmányoltjai. A merev és oktalan megkülönböztetést, hogy a jól fizetett gyári munkás is proletár s hogy a tengődő kisiparos és kiskereskedő is kizsákmányoló, teljes képtelenségnek látta át és dogma nélkül, csupán klasszifikációval állapította meg, hogy a jövő társadalom evolúciójának a kérdőpontja nem a polgári rend vonalán kívül, hanem ellenkezően, azon jóval belül van.”* (1905. jan. 25.). *„A megtalált és teljesen kiépített új gondolat azután egyszerre rá is kényszerítette a maga erejével Vázsonyit, hogy csakugyan azzá legyen, ami tulajdonképpen s ráterjen arra az útra, amit a saját agya szabott eléje: a leglángolóbb, legtisztább motívumú agitációra a kis emberek mellett.”* (1905. jan. 25.).

Az úgynevezett „kisemberek” melletti kiállás, amivel Vázsonyi elnyerte Cholnoky rokonszenvét, természetesen Cholnoky személyes élettörténete szemszögéből is magyarázó értékű. Azaz, a politikai opció személyes motivációját is föltárja, megmutatja. De Vázsonyiban Cholnokynak nemcsak eszméi tetszettek, politikusi gyakorlatát – „agitátorságát” – is mintaszerűnek vélte. Cholnoky szerint ugyanis a modern, demokratikus politikus (a korban jelenlévő egyéb politikustípusokkal ellentétben) csakis az „agitátor”, a meggyőzésre törekvő lehet: *„Politikust igazán politikussá csak az agitatív tehetség tesz, a nélkül a politikus vagy rideg bürokrata, vagy mások eszéből élő demagóg, vagy pedig opportunus limonádé. Régi igazságokat talán lehet védelmezni bürokratikus berendezkedéssel, vagy opportunizmussal, de új igazságnak a népbe való viteléhez, közértékké való tételéhez agitáció kell, lélek, amely hisz a maga igazában s hitet tud kelteni másokban is. Éppen Magyarország a jó példa arra, hogy minden nagy politikus agitátor. Agitátor volt Széchenyi István, minden idők egyik legnagyobb agitátora Kossuth Lajos és agitátor volt Tisza Kálmán is mindaddig, amíg kielégített hatalmi vágya rá nem kényszerítette az opportunizmusra, amíg támadóbból védővé nem alakult át.”* (1905. jan. 25.).

Ez az agitátorságot magasztaló elv (s megfogalmazása) látszólag extrém és provokatív elv. Valójában, visszatekintve a 20. század történetére, immár egyértelmű: Cholnoky, jó érzékkel, a modern, demokratikus politikus alaptípusát anticipálta és állította érvelése középpontjába. (Más kérdés, hogy ma már nem csak a tekintélyelvű, autoriter politikusok árnyoldalát ismerjük, de látjuk a meggyőzést, az „agitációt” gyakorló politikustípussal együtt járó „üzemi balesetek” természetét is, sőt az „agitátor” s a demagóg közötti határ-

vonalak elmosódását is.) Annyi mindenesetre bizonyos: ez az agitátorság-fölfogás elvileg kizárja a közvetlen erőszak-alkalmazást az adott társadalmon belül, mint politikaalakító eszközt. S ez összhangban van a „kritikus” Cholnoky más alkalmakkor gyakorolt kritikáival, elmarasztaló szempontjaival.

5

Cholnoky voltaképpen a dualizmus egész politikai rendszerével szemben oppozícióban volt. Magát az osztrák–magyar kiegyezést is rendszeresen bírálta, sőt annak tíz-évenkénti újra tárgyalását egyenesen beépített feszültségforrásként értelmezte. *„Mentül csúnyább valami betegség, annál szebb nevet adnak neki az orvosok. Mentül ártalmasabb, mentül kártékonyabb valami intézmény, annál szelídebb elnevezéssel keresztelik el a politikusok és a népek sorsának egyéb igazgatói. Itt van például a kiegyezés. A neve egyességet, békességet, összetartást jelent, a lényege az, hogy tíz évvel tovább fogunk marakodni Ausztriával, tíz évre újra el vagyunk adva szőröstől-bőröstől, újabb tíz évig szabad a rablás Magyarországon”* (Megújított bilincsek! 1907. júl. 16.). Ez a vélekedése tartós meggyőződése volt, már 1905 januárjában is ebben az értelemben kommentált egy eseményt: *„1867-ben olyan szerződést kötöttünk, amely törvényben utalja Ausztriát és Magyarországot arra, hogy minden tíz esztendőben összevesszenek. [...] ez a sok és alapos összeveszés az oka annak, hogy Ausztria ma gyűlöl bennünket s mi gyűlöljük Ausztriát, amikor tulajdonképpen erre sem nekik, sem nekünk semmi okunk nincs, – csupán csak a közös állapotunk.”* (A gyűlölet. 1905. jan. 20.).

Nincs nyoma annak, hogy a kiegyezés gazdasági indokait, a „közös piac” Magyarországra nézve előnyös (vagy legalábbis előnyökkel is járó) kondícióit gazdasági szempontból mérlegelte volna. A közgazdasági nézőpont (amely pedig a gyakorlat megértésének bizonyosan egyik releváns megközelítési lehetősége) hiányzott horizontjából. Nézőpontja részben hatalomtechnikai, részben kulturális szempontokkal jellemezhető, a gazdasági tevékenységet pedig, ha egyáltalán figyelmére méltatta, evidenciaként, valami magyarázatra és mérlegelésre nem szoruló adottságként kezelte. Ez alighanem „úri” szocializációjának egyoldalúsága, soha föl nem számolt maradványa volt. Így, a jelek szerint, bizonyos összefüggések iránt teljesen érzéketlen maradt. A politikai színpad anomáliáit viszont annál érzékenyebben mérte föl. Az osztrák–magyar kiegyezés „birodalmi” logikáját (s így végső soron lényegi, beépített irrealitását) például nagyon pontosan diagnosztizálta: *„a hatvanhetes kiegyezés a mai, semmire sem fejlődött, sőt visszafejlődött formájában csakugyan nem egyéb, mint fikció. Merő fikció, az utolsó, görcsösen őrzött árnyék-argumentum amellelt a történelmi nem-igazság mellett, hogy Károly császár birodalma nem omlott szét s ami lehullt róla, az is vissza fog hozzá ragadni még idővel”* (1905. jan. 20.). A kiegyezést generaláló „fikció” hamis, önáltató logikáját élesen és pontosan írta le: *„Csodálatos, hogy micsoda évszázados macacssággal tapad hozzá ehhez a ma már teljesen lehetetlen, képtelen reménységhez, vagy hipotézishez, vagy mihez a hagyományos bécsi politika. Mintha a Burg számára in usum Delphini készült történetkönyvekből kifelejtette volna az írójuk azt az igazságot, hogy Spanyolország már nem a Habsburgoké, hogy Hollandia önálló és nagyon szabad állam, hogy 1806 óta nincs már szent római birodalom, sőt hogy Königréc óta Ausztria szerencsésen ki van tuszkolva a német bundból is s a németiséget azóta nem Bécsből, hanem Berlinből irányítják.”* (1905. jan. 20.). *„Mindez nincs benne a Burg történettudományában. Mindezt csak átmeneti, múló jelenségnek tekintik, amely visszacsinálható s bizonyosan vissza is fog még csinálódni valaha. S hogy legalább a magja megmaradjon a hajdan dicsőséges és majdan dicsőséges Ausztriának, iparkodnak mentül görcsösebben magukhoz szorítani – Magyarországot. Mert magnak, annak jók vagyunk.”* (1905. jan. 20.).

Az osztrák–magyar ellentéteket és „gyűlölségeket” Cholnoky, jó érzékkel, a két ország szükségképpen külön érdekeiből, mindenekelőtt azonban a főntiekben vázolt birodalmi logika irrealitásából vezette le. A kölcsönös gyűlöletet az osztrák–magyar kiegyezés alapösszefüggésének látta. *„A gyűlölség – jó, hogy rámutat erre néhanapján egy-egy uj. Jó, ha meg-megráznak bennünket, hogy bele ne aludjunk magunkat a mai állapotba, hogy el ne felejtjük, bennünket nem a szeretet, hanem a gyűlölet tart össze. Mert a szeretet csak népek boldogulására, országok felvirulására, dinasztia nyugalma való, de a gyűlölség az kancsal szemével még mindig látja a festett eget, amelynek középeurópai nagyhatalmasság, összbirodalom, újra feltámadó Szent Római Birodalom a neve.”* (1905. jan. 20.).

Ha tudjuk (márpedig tudható), hogy e cikk megírását követően alig másfél évtizeddel, az első világháború végén hogyan omlott össze szinte pillanatok alatt a kettős monarchia, Cholnoky elemzése igazolást nyer.

6

A kiegyezés elleni szokásos, mondhatnánk, szokványos „48-as” érvek Cholnokynál is föl-fölbukkannak. A nemzeti önállóság korlátozottsága (pl. a külön magyar külpolitika, a hadsereg, sőt a magyar vezényleti nyelv hiánya), a közös költségekben való, aránytalanul nagynek vélt részesedés alkalmilag Cholnokynál is a „sérelmek” között szerepelt. Ezeknél a szokványos momentumoknál azonban lényegesen fontosabb politikaértelmezésének két eleme.

Az egyik kétségekívül az, hogy szerinte a magyar kormányzati politika a magyar érdekek rovására alárendelődik a bécsi politika érdekeinek. Ezt az – értelemszerűen: „hibás” és „kártékony” – politikát Cholnoky számára klasszikus formában Tisza István testesítette meg. *A neveletlen idegen* című cikkében (1905. jan. 14.) vitriolos érveléssel leplezte le Tiszát: *„Semmi kétség eddig nem volt arról, hogy a magyar kormány leghívebb hívei, legodaadóbb támogatói azóta, hogy Tisza áll az ügyek élén, a bécsi lapok. Szívbeli gyönyörűség volt olvasni, hogy milyen meggyőződéses kormánypárti – magyar kormánypárti – az osztrák sajtó s hogy micsoda lelkesedéssel követi a harcban a miniszterelnököt a lajtántúli közvélemény. Hogy lelkesedtek mellette, milyen kiáltó szóval biztatták, hogy ne hagyja magát s mennyi talpraesett argumentumot hoztak fel, hogy igaza van! A kormánytól legfüggetlenebb magyar sajtó nem tudott olyan meggyőzően érvelni a Tisza politikája mellett, mint a bécsi lapok, amelyek majd csaknem hogy nemzeti színű kerettel jelentek meg november 18-ika után a hazafias lelkesedéstől s gyászkeretben december 14-én, eltelve honfíbuval és aggodalommal a haza jövőjén.”* (1905. jan. 14.). Tisza „nemzetmentő és parlamentgyógyító politikájá”-nak osztrák támogatása, amelyről Cholnoky csak erős ironiával tudott szólni, természetesen ki volt téve a konjunktúra változásainak. S az osztrák politika változása, a Körber–Gautsch csere, amely a nemzetiségekkel, így a magyarokkal szembeni ridegebb hivatalos osztrák politikát erősítette föl, megváltoztatta Tisza mozgásterét is. *„Minden józan politikai felfogás szerint”* – mondja Cholnoky – *„ebből annak kellett volna következni, hogy az osztrák miniszterelnök ezzel egyszerre igazán előkelő idegenné válik magyar kollégája számára. De lévén Tisza a játékban, természetesen nem ez következett, hanem az, hogy Tisza iparkodott jóbarátja maradni az osztrák kormánynak és sajtónak, ellenben az osztrák kormány és vele együtt természetesen a sajtó is egyszerre idegenné tekintette Tiszát. Még pedig nem is nagyon előkelő idegenné, hanem olyanak, aki »beleköpött a Gautsch levesébe«.* (1905. jan. 14.). Az osztrák sajtó tehát, mondja Cholnoky, nemcsak beszüntette Tisza támogatását, de szembe is fordult vele. A következmény pedig, magyar szempontból, egy meglehetősen paradox szituáció kialakulása lett, amelyet Cholnoky azonmód diagnosztizált is a maga ironikus, de frappáns módján: *„Hát ez is csak eredmény és Tisza a gáncsolóival szemben ma már sikerekre*

hivatkozhatik: itthon propagálja a közös vámterületet, Ausztriában híveket szerez a különválásnak, Budapesten földhöz vágta a parlamentarizmust, Bécsben munkaképessé tette a reichsrathot. Milyen kár, hogy nem osztrák miniszterelnök! Akkor bizonyosan nekiünk használna.” (1905. jan. 14.).

Bizonyos, hogy Cholnoky interpretációja, a maga egyszempontúsága ellenére, az osztrák–magyar-viszony valóságos paradoxiját ragadta meg, s olyasmire mutatott rá, amit egyetlen realiztikus politikai gyakorlat sem hagyhatott figyelmen kívül.

A másik elem, amely jellemző erővel jelenik meg Cholnoky publicisztikájában az, hogy szerinte a kiegyezés fönntartásának igyekezete, mint népszerűtlen törekvés, deformálta a magyar közéletet, mindenekelőtt a politikai osztályt. A folyamat eredményét, axiomatikus tömörséggel, Tisza bukásának előestéjén fogalmazta meg. Előbb, röviden, csak az úgynevezett pártkassza kiürülését hozta szóba (a „pártkassza” volt az az illegitim pénzalap, amelyet – megvesztegetésre, „jutalmazásra” – a politikai elit „célirányosan” használhatott föl érdekei érvényesítése során), majd kimondta: „Szóval bajok vannak, nagy bajok. Se pénz, se posztó. Se igazság, se pártkassza.” (Baj van. 1905. jan. 6.). Azaz, szerinte Tisza politikájának ekkor már sem igazsága nem volt, sem „pénze” a közélet manipulálásához: az igazság nélküli politika korrupció és erőszakos érvényesítéséhez.

A remény azonban, amelyet Tisza bukásának előestéjén megfogalmazott, hogy tudniillik „[m]egtörténhetik az a szegény, hogy az ország csakugyan tisztán választ” (1905. jan. 6.) – hamar semmivé foszlott. Cholnokynak, mint jó néhány későbbi cikke tanúsítja, tapasztalnia kellett, hogy az a bizonyos „pártkassza” mégsem ürült ki végleg, sőt a rendszer működésének szerves része maradt. 1907 februárjában *Kisértetek járnak!* című cikkében éles hangú, általánosító összefoglalást adott e kérdésről: „Magyarországon még annál is van szörnyűbb dolog, hogy nincs pénz. Az, hogy van pénz. // Mert Tiszáéknak és a darabontoknak nagyon bőségesen volt pénzük. Nézetek csak bele a disznóságok aktáiba, olvassátok csak a részleteket, amelyek kiderültek, és nem kell papíron számítanotok, hogy rájőjjetek: évekre segíteni lehetett volna a tanítókon, a magyar kultúra szent ügyén azzal a pénzzel, amelyet bűnös kezek az állam kincseiből raboltak el, hogy vele lelkeket vásároljanak, gazembereket hizlaljanak, becsületet rontsanak, bérenchadat jutalmazzanak és még az igazak lelkében is megingassák a hitet és meggyőződést, hogy munka, becsület, hazaszeretet, tiszta kéz szent és magasztos dolgok.” (1907. febr. 24.). Majd, még ugyanebben az idézett cikkében, rátett egy lapáttal: „Tisza százezreket adott a választásra a szabadelvűpártnak – az ország pénzéből, a darabontok pedig a szó szoros értelmében megvettek mindent, ami eladó volt, embereket, lapokat, ügynököket, politikai szegénylegényeket, hazát nem ismerő kalandorokat, sárral össze nem téveszthető, mert annál sokkal szennyesebb nyomdafestéket. Piramisa a gonoszságznak és elvetemedettségnek az, ami ezekből az aktákból élénk mered.” (1907. febr. 24.). S az *Új milliók, régi bűnök* című cikkében (1907. ápr. 27.) is hasonlóan érvelt, követelve, hogy a kormányzat „ne hagyja jóvá a törvénytelenül kidobált száz milliók elköltését, kérje számon a darabont-pénzeket” stb. Véleménye a „ránk szabadított sáskák”-ról, a „bitangok”-ról, „akik nem átalolták magukat főispánoknak, kormánybiztosoknak, szolgabíráknak, ördög-pokolnak nevezni”, mindezek után nem is kétséges. A politikába beépített korrupciót (s azt, amit e körbe utalt) mélyen megvetette, elutasította.

7

Cholnoky ütközni merő, a marginalitást egzisztenciálisan is, politikailag is tudatosan vállaló erős karakter volt. A saját útján járt, nem volt hajlandó úszni az árral. De – ahogy Tordai Zádor más összefüggésben, másról írja – „aki önmagának ellentéteit akarja megtartani, annak léte egyé válik ellentéteinek létével” (idézi Heller Ágnes: *Múlt és Jövő*, 2011. 1. sz. 13.). S Cholnoky beállítódása, úgy vélem, föloldhatatlanul ellentmondásos volt. Antinómiák

között mozgott. Így, bár jóhiszeműségéhez nem férhet kétség, olykor, alkalmilag félelmetes konzekvenciáig jutott el – oly erős volt ugyanis veszélyérzete.

Az 1907. tavaszi véres romániai események, amelyeket később forradalomként is értelmeztek a történészek, elégtétellel töltötték el. „Őszinte részvéttel vagyunk az üldözöttek, kifosztottak és vagyonukban tönkretettek iránt, de részvét, borzalom és felháborodás mellett éreznünk kell – emberek vagyunk, ne tagadjuk – bizonyos elégtételt is. Mert minden egyes felgyújtott falu, minden kirabolt kastély, minden puskalövés, ami a nekivadult oláh parasztnak fegyveréből esik: bennünket igazol. [...] a felgyújtott román falvak vérvilágossága hazugság nélkül való fényt derít a magyarországi román kérdésre.” (Vérben gázolnak! 1907. márc. 24.). Eddig a pontig akár még igaza is lehetne, az elkeseredett román parasztnak véres akciójának elképzelhető egy ilyen „magyar” interpretációja, jóllehet implicite már ez az érvelés sem nélkülözi a „kultúrfejlődés” legalábbis ambivalens logikáját. Cholnoky azonban nem állt meg itt, s nagyon határozott s konkrét aktuálpolitikai következtetéseket vont le a romániai fejleményekből: „A népbontás rendszere ez [ti. az, ami Romániában volt]. Következetes és vakmerő elzárása a kultúrának, a felvilágosodottságnak, az emberi öntudatnak a néptől, amely annál könnyebben fogható igába, mentül inkább barom marad. Kevés közünk van ahhoz, hogy Romániában kormányzati elvétel emelte ezt a rendszert a bojárbölcesség és balkánlelkiismeret, de éppen azért, mert minden emberi érzés felháborodik a román forradalom véres és alávaló eseményein, nálunk most kormányzati kötelesség megragadni a minden Demoszthénesznel és Vajda Sándornál ekesebben beszélő alkalmat és eltiporni, ha kell erőszakkal is az oláh népbontásnak Erdélybe is átcsempészett és szemérmetlenül űzött rendszerét.” (1907. márc. 24.). Az erdélyi nemzetiségi kérdés ilyen „magyar” s föltűnően rapid megoldása nemcsak erkölcsileg nem igazolható (amire pedig Cholnoky más összefüggésben ugyancsak hivatkozik), de gyakorlatilag – „reálpolitikailag” – is irrális volt: a demográfiai és gazdasági trendeket pusztán erőszak-alkalmazással nem lehetett volna felülírni. De az ötlet, az erőszak-alkalmazás igénye szimptomatikus. Cholnoky veszélyérzete vall, s a veszélyeztetettségtudat hamisan motiváló erejére s lehetőségére hívja föl a figyelmet.

A nemzeti öncélúság és a geopolitikai „racionalitás” egybeszővődése más alkalommal, más összefüggésben is radikális konzekvenciáig vezette el Cholnokyt. Az úgynevezett hármasszövetség Magyarországra vonatkozó következményeit elemezve 1907 nyarán Megújított bilincsekről beszélt, s Magyarország geopolitikai lehetőségeit mérlegelve egy Olaszországgal szembeni háborút – s Albánia magyar megszállását vizionálta. „Nekünk magyaroknak édes kevés közünk van ahhoz, hogy mit akar Olaszország Trieszttel. Ellenben igen nagy közünk van ahhoz, hogy mik szándékai Olaszországnak a Balkánon. A majdan széthulló Törökországból nekünk Albániára nemcsak jogunk van, hanem egyenesen kötelességünk, hogy megszerezzük. Másként cselekedni öngyilkos politika volna, mert Albánia más hatalom kezén annyit jelentene, hogy elvesztettük egyetlen tengerünket, az Adriát. És bizonyos, hogy Albániának utána veszne Fiume is.” (Megújított bilincsek! 1907. júl. 16.). A következtetés: „Nekünk Albániát még vértenger árán is meg kell szerezniünk, de Olaszországnak sem titok az a szándéka, hogy aspirál Albániára. [...] Mindebből következik, hogy amint az albán kérdés aktuális válik, nekünk Olaszországgal szemben tüstént és teljes energiánkkal kell fellépniünk.” (1907. júl. 16.).

Ez a borzongató okfejtés önmagában csakugyan nem nélkülöz bizonyos geopolitikai racionalitást. Egészében mégis, részben, morálisan érzéketlen gondolati konstrukció, hiszen nem veszi figyelembe azt a más összefüggésben oly fontosnak érzett összefüggést, hogy egy ország a saját népéé, azaz Albánia az albánoké, részben túlméretezi az ehhez az imperializmushoz szükséges „saját erő” meglétét. Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar fele, amely már eleve két- és többoldalú szerződések foglya volt, és saját érdekű önmozgása így alig lehetett (például külpolitikája csak a kettős monarchiának volt, önálló magyar kül- és hadügy nem is létezett) – egy ilyen akció lebonyolítására képtelen

lett volna. Az utóbbi relációkat azonban, bármily paradox is a dolog, Cholnoky maga is nagyon jól ismerte, sőt elemzése részben éppen ennek a szituációnak a fölmérésére irányult. De veszélyérzete, úgy látszik, megint végletes – „birodalmi” – megoldások felé sodorta. S hogy motiválója csakugyan a veszélyérzet volt, azt a cikk zárata ez esetben teljesen világosan ki is mondja. „Ezek az áldásai a hármasszövetségnek” – összegezte okfejtését ironikusan, majd hozzátette: a szövetséget „a német Bismarck kitűnően csinált[a] meg Németország számára, az olasz Crispi nagyon jól csinált[a] meg Olaszország számára és a magyar Andrássy Gyula is pompásan csinált[a] meg – Ausztria számára.” Majd mindez egy rezignált kérdésbe fut ki nála: „Velünk magyarokkal ugyan ki törődne, mikor Európa békéjéről van szó?” (1907. júl. 16.).

A dolog lényege alighanem itt rejtőzik. Cholnoky, „jó magyarként”, reálpolitikus akart lenni, de hibátlanul csak veszélyérzete működött. Terápiája, valóságos megoldási ötlete nem volt, s nem is lehetett. A világesemények, magyar szempontból, kollíziós szerkezetben haladtak végkifejletük felé.

8

Nem tudjuk, hogy a kortársak által már-már polihisztorként tisztelt Cholnoky ismerte-e a marxizmus, közelebbről Marx kapitalizmuskritikáját. A vulgármarxizmusról, amely a kor szociáldemokráciája révén viszonylag széles körben elterjedt, s bárki által ismerhető volt, bizonyosan bírt némi ismerettel, ám – a jelek szerint – ez a valóságmagyarázat nem nyerte el tetszését. Az a szociális érzékenység, amely írásaiban járulékosan mégis jelen van, úgy tetszik, merőben más gyökerű. Amennyire ma megítélhető, érzékenysége részben saját tényleges helyzetéből fakadt, személyes tapasztalatok leképeződése volt, részben – s egyáltalán nem mellékesen – a tradicionális keresztény kapitalizmusértelmezés leszámazottja. Ennek az archaikus eredetnek a nyelvi jele lehet, hogy Cholnoky kedvenc szava, amellyel a kapitalista pénzületeket (erősen negatív hangsúllyal) megnevezte, az *uzsora*. (Ismeretes, a kereszténység nagyon sokáig tiltotta hívei számára a pénzületeket, azokat uzsorának tartotta, s e tilalom eredménye lett, hogy a mégiscsak szükséges pénzületek lebonyolítása nem keresztények, például zsidók s más, az adott szisztémán kívüliek kezébe összpontosult.) Az *uzsora* szó ilyen kiemelt funkciójú használata kettős következménnyel járt. A gazdasági szereplők egymás közti akcióinak *uzsoraként* való megnevezése, bár kétségkívül határozott distanciáról árulkodik, bizonyosan nem képes pontosan leírni a folyamatokat. Ugyanakkor, e „pontatlanságtól” nem függetlenül, a kapitalizmus lehetséges kritikáját leszűkíti, s voltaképpen, erősen korlátozva a kritika esélyeit, „pénzügyi” keretek között tartja.

Egyik cikke, nagyon jellemzően, a hitelszövetkezeteket (s az azok létesítését lehetővé tevő törvényhozási gyakorlatot) bírálja, *Uzsorások, vérszopók* címmel (1907. máj. 26.). A hitelszövetkezeteket „uzsoraszövetkezetek”-nek tartotta. E szóhasználatnál is jellemzőbb azonban rá az az érvelés, amellyel e szövetkezetek ellen föllépett: „A kizsároltságunk, az általános elszegényedtség, melynek első és alapvető oka az Ausztriával való gazdasági közösség, honosította meg nálunk ezt az intézményt, amelynek a meghonosítóját Angliában felakasztanák, Amerikában pedig egyszerűen meglincselnék.” A magyar hitelszövetkezet ugyanis, leírása szerint, sajátos logikával működött: „Két-három olyan ember, akinek van tőkéje és nincs lelkiismerete, összeáll, még azon sem töri a fejét, hogy alapszabályokat rójjon össze, hanem lemásolja a szomszéd házában levő hitelszövetkezetét, benyújtja a törvényszéknek, a törvény értelmében megkapja a jóváhagyást és tüstént, akár öt perc múlva megkezdheti a szabad rablást, mert kétségbeesett ember, aki maga viszi oda nekik a bőrért vásárra, naponta ezerszám szaladgál az utcákon.”

(1907. máj. 26.). Az ilyen-olyan jogcímen kialakított „burkolt uzsora” pedig Cholnoky szerint azt eredményezi, hogy „az ember ötszáz korona adósság fejében kap vagy háromszáz koronát” (1907. máj. 26.). Azaz, „a törvény, amely engemet, ha nyolc egész és egy tized százalékra adom kölcsön a pénzemet, irgalmatlanul becsuk, megengedi, hogy kikölcsönözzem a pénzemet huszonöt-harminc százalékra, ha ezt nem mint becsületes, őszinte magánuzsorás teszem, hanem »mint szövetkezet«” (1907. máj. 26.). Bizonyos, hogy itt Cholnokynak igazságai vannak, valódi problémákról beszélt, érvelésében azonban van valami beépített naivítás. A hiteligeny, amely kielégítést keres, a félperifériális kapitalizmus körülményei között nyilvánvalóan drágábban jut pénzhez, mint a centrum országaiban – ez így volt, s így van ma is. Ám amennyiben a kapitalizmus keretei között maradunk, ez az anomália megszüntethetetlen, hiszen a „piac” lényege éppen a pénznek az egyik gazdasági szereplőtől a másikhoz való – egyenlőtlen – átszivattyúzása. A hitel biztosítása a félperiféria körülményei között másképpen, mint „drágán”, nem történhet meg. A tőke és a „lelkiismeret”, amely Cholnoky elvárásai szerint összetartozna, itt szükségképpen szétválik. S minél távolabb van egy országtól a centrumtól, annál inkább.

A paradox Cholnoky naivításában az, hogy amikor részleteket elemez, ő maga is újabb s újabb részletét világítja meg a valós összefüggéseknek. Amikor, jó fél évvel később, Günther Antal igazságügy-miniszter benyújtotta javaslatát az úgynevezett „uzsoratörvény” módosításáról, maga Cholnoky is szembesült a ténnyel, hogy itt nem egyszerűen egyéni stiklikről, „lelkiismeretlenségekről” van szó, hanem mélyebb összefüggésekről. A jegybanki kamatnak a (korábbi) „uzsorakamat fölé emelése” makrogazdasági összefüggésekről árulkodik. Ki is mondja (persze a maga „nemzeti” látószögéből): „Az országot egyetlen jól megfogalmazott paragrafussal kiuzsorázta Ausztria. A kvótaemelések a képviselőházra átjárt szellemes kötelessége ugyanaz a manőver, mint amit a nagypénzű ember csinál akkor, amikor még több pénzre éhezve, magánuzsorás helyett, mint szövetkezet jelentkezik. Az emberek kilógó nyelvvel lótnak-futnak az utcán, hogy az Isten szerelméért kaphassanak valahol harminc-harmincöt százalékra pénzt, mert különben csak azért nem halnak éhen, mert előbb megfagynak.” (Futnak a nagy tolvajok! 1907. dec. 20.).

S ez az a pillanat, amikor, ha csak néhány – beszédes – kérdés erejéig is, Cholnoky „uzsora”-kritikája egyetemesebb érvényűvé általánosodik, politikailag radikalizálódik. „Megint csak a kis tolvajokat fogdossák el” – írta. „Azokat, akiknél csak a kamat nagy, a láb kicsiny. Hol és hogyan maradtak ki a Günther törvényéből az igazi nagy uszorások? A földuzsora, amely a kisbirtokot vérig szívja a földkóstolás révén, de a nagybirtokot engedi még nagyobbra, még uszoraképesebbre dagadni. És a véruszora, amelyik a munkásember munkaerejét, levegőjét, táplálékát, melegét szívja föl magába, hogy sírva tallóz, aki él, ha egyáltalán van még valaki, aki él.” (1907. dec. 20.). „És – last not least – a fő-főuzsoras hol marad: Ausztria [...]? Amelyik éppen most viszi vigyorgva a pénzünket, a vérünket, sőt még azt is, ami mind ennél több: a nemzeti becsületünket.” (1907. dec. 20.).

Cholnoky alapélménye (már tudniillik „felnőttkori”, munkavállalói alapélménye) a kisegzisztenciák tapasztalata volt, s ennek olykor hangot is adott. „Nálunk a munka nyomorult bérére és a vagyon szegényes jövedelmére már a megszületése pillanatában lecsap az adó és Ausztria. Senki a jogos várakozása szerint megfizetve nincs, senkinek nem hoz teljes kamatot a tőkéje, és még ezeknek a csonka jövedelmeknek is óriási hányadát harapja le a rút kétfejű madár, csípi le az adó harapófogója. Azért nálunk mindenki rohan a pénz után. A tisztességes kereset elégtelen lévén, mennek az emberek a kalandor-kereset útjára.” (Lakásforradalom! 1907. aug. 11.). A tőke-munka-ellentét tematizálásától, sok kortársától eltérően, szinte programosan tartózkodott, sőt – láttuk – Vázsonyi programjában éppen azt becsülte, hogy Vázsonyi a „polgári” kereteken belül maradt, a „szociális dogmákat” figyelmen kívül hagyta. A legszegényebb, legkiszolgáltatottabb kisegzisztenciák megnyomorítása ellen azonban így is fölszólt.

„Hetvenöt százalékkal, száz százalékkal emelik máról holnapra a házbért olyan házakban, ahol heti fizetők laknak, tehát nagyon szegény, nagyon segítség nélkül való emberek, akiket három nap alatt ki lehet dobni az utcára, hála legyen ennek az átkozottul jól megcsinált város [ti. Budapest] még jobb szabályrendeleteinek.” (1907. aug. 11.). Ez a helyzet önmagában is elfogadhatatlan volt Cholnoky számára, igazán azonban az háborította föl, hogy – mint írta – „[e]mberi formát bitorló hiénák kitalálták a nyúzás legújabb formáját: bérbe vesznek egy egész házat, apró lakásokra osztják fel, mert a kicsiny halak a legjobb halak, s minden héten egyszer megnyúznak mindenkit, akit balcsillagzata arra vitt rá, hogy mint lakó a körmük közé kerüljön.” (1907. aug. 11.). Talán nem véletlen, hogy e jelenségről Cholnoky novellát is írt, a *Nyugat* előzményének számító Szerda egyik máig élő, erős szövege éppen ez az írása lett. De ez a jelenségkör elsősorban mégis mint valóságos életprobléma foglalkoztatta. A kiszolgáltatottságnak ez a foka s formája ugyanis elégedetlenséget váltott ki, tüntetések, bojkottok, sőt ablakbeverések is jelezték a spontán tiltakozást, a „pesti publikum” fölháborodását. S Cholnoky kommentárja, amit az üvegcsörömpölés kapcsán fogalmazott meg, önmagáért beszél: „Jó lesz meghallani olyan helyen is, ahonnan még jöhet valami segítség. Nem is a tizenkettedik, hanem a tizenharmadik órának az ütése ez már, és most már azután nem is lelketlenség lesz többé, hanem cinkosság, bűnre való szövetkezés kormánytól, hatóságoktól, fővárostól egyaránt, ha tüstént nem segítenek a forradalomba kergetett szegény emberek baján és ha meg nem állítják a szakadatlan embernúzásnak örökké forgó arkhimédeszi csavarát. // Segítség kell, de gyorsan, mert most még csak ablak csörömpöl, de ha így megy tovább a szabad rablás, senki nem lehet biztos róla, hogy nem lobbanik-e lángra ma vagy holnap, itt vagy amott egy-egy tífusztanya, vagy poloskafészek. // Egy egészen speciális forradalomnak, a lakásforradalomnak a határán vagyunk.” (1907. aug. 11.).

Illúzióvesztésének, patriarchális társadalomeszménye ellehetetlenülésének igazi jelzése mégis az agrárium helyzetéről írott egyik cikke (*Szomorú aratás!* 1907. jún. 30.). A diagnózis, amit itt ad, egyszerre villantja föl egy premodern társadalom „emlékét”, s a patriarchális viszonyok végleges eltűnését: „A félelem és az ijedt várakozás üstökös csillaga sugárzik fönn a magyar égen. Mi lesz? A csendőrszurony jó fegyver, de nem lehet vele aratni, a deres jó paripa, de nem arra való, hogy kévével megrakott szekeret húzzon. A magyar paraszt, aki hajdan danolva, tréfálva, ünnepraposan kezdett hozzá az aratáshoz, ma mogorván néz végig a szélringatta kalásztengeren – talán egy másik, nagyobb tengerre gondol – és amikor kezébe veszi a kaszát, csak a jó isten őriz bennünket attól, hogy nem arra gondol: hogyan lehet egyenesre verni! Cseléd és gazda nem család többé, hanem ellenség, az istenadta mag nem közönséges, általános öröm, hanem keserű vitatkozás szomorúsága. Lelkük rajta, akik tették, akár amonnan kezdtek, akár innen szaporították.” (1907. jún. 30.).

S a cikk zárlatának társadalomképe is kiábrándult, illúziótlannul keserű: „Lelküinkben a fagyoszentek hidege, szanaszét az országban pedig szomorú aratás: arat a halál és a kivándorlási ügynök.” (1907. jún. 30.).

9

A kép, amely Cholnoky vezércikkeiből összeáll, meglehetősen disszonáns. Amit tapasztalt, az elégedetlenséggel töltötte el. Elsősorban a közélet alakulásával volt elégedetlen, de az sem tetszett neki, ahogy a kis egzisztenciák élni kényszerültek. „Elégedetlenkedő”, kimondottan kritikus „alkat” volt, az újságírást, pontosabban, a vezércikkírást a közéleti kritika eszközeként kezelte. A részleteket illetően nagyon gyakran igaza volt, írásai éles szemű, pontos diagnosztára vallanak, véleményei mindig megfontolandók. Interpretációi azonban valahogy mégis „egyéniek”, hogy ne mondjuk, esetlegesen: maradéktalanul sem a kortársak, sem az utókort megtestesítő történészek valóságértelmezéseivel nem

egyeznek. Mi adja egyediségüket? Cholnoky eszményei és tapasztalatai között tartós és föloldhatatlan inkongruencia volt. Eszményei, amelyek írásai szövegében, olykor csak egyes szavaiban vagy hangsúlyjaiban tetten érhetők, sokat megőriztek egy premodern, patriarchális társadalom „úri” logikájából – szocializációja ereje e vonatkozásban mindvégig kimutatható. Tapasztalatai azonban, amelyeket illúziótlanul tudomásul vett, már egy „modern”, vagy legalábbis gyors ütemben modernizálódó, érdek- és üzletszerű világ napi gyakorlatából származtak. S Cholnoky nem volt abban a helyzetben, hogy e tapasztalatokat ne vegye tudomásul, valahogy ne integrálja világképébe. Okos emberként ezeket a tapasztalatokat, bár ha tehette, egyéni bűnökként kezelte, egyre inkább a „modern” világ működésmódjaként ismerte föl. (‘Ilyen a világ.’) A bírálat jogát persze nem adta föl, bizonyos határok közt megőrizte a morális lény integritását és ítélkező ösztönét. De hol a premodern, patriarchális eszmények felől bíralt (s „lelkiismeretet” stb. kért számon a szereplőkön), hol – visszájára forduló megközelítéssel – a hatalmi racionalitás logikája irányította (például Albánia megszállásának követelésekor). A kettő, bár azonos töről fakadt, logikailag összeegyeztethetetlen. S bírálatait Cholnoky nem is tudta, valószínűleg nem is nagyon akarta egységes rendszerré szervezni: igyekezett megmaradni a napi fejlemények konkrét, egyedi és pragmatikus értelmezése és bírálata körében. Ez nyilván a tollából élő újságíró „önvédelme” is volt, a teljes marginalizálódás, vagy még inkább az újságírásból való kiszorulás elkerülésének eszköze. De nem csak az. Oppozíciója belsőleg, nézetei logikai szerkezetét tekintve sem volt egységes és ellentmondás-mentes rendszerré szervezhető. Mint „nemzeti” nézőpontú publicista a „magyar” sérelmek és érdekek „racionális” megszólaltatója volt, aki ilyenkor, ha kellett, figyelmen kívül hagyta a morál szempontjait, s a partnerek-ellenfelek saját érdekeit nem „számította be” a hozzájuk való viszony kialakításakor. Befelé, a társadalom tagoltságát illetően viszont a különérdekek fölismerése és racionális érvényesítése helyett a különbségeket egy patriarchálisan (lelkiismerettől, méltányosságtól stb.) enyhített formában várta volna el. Olyannyira, hogy a radikális érdekérvényesítés szocialista programját el is utasította, képviselőit pedig ostorozta. Ám bármennyire is törekedett egy evolutív, „vázsonyiánus” út képviselőjére, a modernitás valóságos viszonyai befelé is az érdekütközést tették általánossá és kikerülhetetlenné, s fölszámolták a patriarchális problémakezelés esélyeit. Ezt pedig, a szociális visszasságok kieleveződését megtapasztalva, Cholnokynak is mindinkább tudomásul kellett vennie. S a patriarchális viszonyok teljes széthullását látva („a cseléd és a gazda sem család már”) kritikai pozíciója belsőleg, logikailag vált erősen széttartóvá.

Azaz: a modernitás divergáló erőinek működését érzékelve, sőt azokat részben diagnosztizálva is, eszményei képviselője belsőleg vált igazolhatatlanná. Ezek az eszményei azonban mélyen beléje voltak vésődve, szubjektíve – önmaga földadása nélkül – nem is mondhatott le róluk. Eszményei és tapasztalatai hiteles képviselője így a „kifordított tények” világában, a szubjektum valóságos ellentmondásait is prezentálni képes irodalomban volt csak lehetséges. S az, ami a publicisztikában önellentmondás, belső diszkrépancia volt, az irodalomban a gazdagság, a megjelenített világ plaszticitásának és „érdekességének” lett az alapja.

Az író nyeresége a politikai elemző önellentmondásaiból, „kudarcából” fakadt. Az irodalmi gazdagság ugyanis nem jöhetett volna létre a politikai elemző földolgozott, „megértett” tapasztalatai nélkül.

Irodalom

- Ady Endre 1912: *Margita Párisba jött*. Nyugat, II. 128–131.
- Barta András 1998/1999: *Modern és posztmodern horizontok Cholnoky Viktor novellisztikájában?* Szép Literatúrai Ajándék, 4. és 1. sz. 60–71.
- Dérczy Péter 1993: *A reális kísértet. Cholnoky Viktor publicisztikai és szépprózai művei*. Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 158–166.
- Egressy Zoltán 2011: *Cholnoky Viktor Trivulzió-novellái*. Beszélő, 5. sz. 76–80.
- Gintli Tibor 2009: *Hagyomány és újítás Cholnoky Viktor prózájában*. In: *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Szerk. Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György. Bp. 315–322.
- Lengyel András 2011: *A „kifordult tény”: egy modernításalakzat geneziséhez (Kosztolányi, Cholnoky Viktor és A Hét)*. Forrás, 1. sz. 40–60.
- Sánta Gábor 1993: *Cholnoky Viktor Amanchich-novellái*. Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 91–99.

A tárgyalt vezércikkek

- Cholnoky Viktor: *Baj van*. A Nap, 1905. január 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *A neveletlen idegen*. A Nap, 1905. január 14. 1.
- Cholnoky Viktor: *A gyűlölet*. A Nap, 1905. január 20. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vázsonyi Vilmos*. A Nap, 1905. január 25. 1–2.
- Cholnoky Viktor: *A gölem*. A Nap, 1905. február 7. 1.
- Cholnoky Viktor: *A vörös reakció*. A Nap, 1906. augusztus 9. 1–2.
- Cholnoky Viktor: *Kísértetek járnak!* A Nap, 1907. február 24. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vérben gázolnak!* A Nap, 1907. március 24. 1.
- Cholnoky Viktor: *Új milliók, régi bűnök!* A Nap, 1907. április 27. 1.
- Cholnoky Viktor: *Uzsorások, vérszopók!* A Nap, 1907. május 26. 1.
- Cholnoky Viktor: *Szomorú aratás!* A Nap, 1907. június 30. 1.
- Cholnoky Viktor: *Fekete-sárga hódolat!* A Nap, 1907. július 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Megújított bilincsek!* A Nap, 1907. július 16. 1.
- Cholnoky Viktor: *Lakásforradalom!* A Nap, 1907. augusztus 11. 1.
- Cholnoky Viktor: *Vérszopók!* A Nap, 1907. augusztus 17. 1.
- Cholnoky Viktor: *A hadsereg katasztrófája*. A Nap, 1907. szeptember 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Osztják a koncot!* A Nap, 1907. szeptember 14. 1.
- Cholnoky Viktor: *Szemfényvesztés!* A Nap, 1907. október 3. 1.
- Cholnoky Viktor: *Majdnem szűzek!* A Nap, 1907. október 6. 1.
- Cholnoky Viktor: *Hol a megtorlás?!* A Nap, 1907. december 18. 1.
- Cholnoky Viktor: *Futnak a nagy tolvajok!* A Nap, 1907. december 20. 1.